

Частина перша

ЖИТТЯ

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

Розділ 1

Відкриваючи світ піраха

Був ясний бразильський ранок 10 грудня 1977 року. Ми чекали на зліт у шестимісному літаку, який надала моя місіонерська організація, Літній інститут лінгвістики (ЛІЛ).

Пілот Двейн Ніл проводив перевірки перед польотом. Обійшов літак, перевіряв, чи добре розподілена вага вантажу, пошукав сліди зовнішніх пошкоджень, зцідив у пляшечку рідину з паливного баку, щоб упевнитись, що там немає води, переконався, що пропелер добре рухається. З часом це стане для мене рутинною, як чистити зуби, але тоді це було вперше. Поки ми готувалися до зльоту, я все думав про піраха, плем'я індіанців Амазонії, з яким збирався жити. Що я робитиму? Як мені поводитися? Як вони мене зустрінуть? І як я поведусь при зустрічі? Я мав зустрітися з людьми, несхожими на мене в дуже багатьох аспектах, і тільки про деякі відмінності я міг здогадуватися. Летів я туди не тільки заради знайомства — це була місіонерська місія. Витрати на подорож та мою зарплатню взяли на себе євангелічні церкви Америки, а моїм завданням було «змінити серця піраха» і схилити до віри в бога, в якого вірив я сам, змусити індіанців прийняти християнську мораль і культуру. І хоч я досі не був знайомий з піраха, я був переконаний, що можу і маю їх змінити. У цьому полягає суть більшості місіонерських місій.

Двейн сів на місце пілота, і ми схилили голови в молитві за безпечний політ. Опісля він крикнув у відчинене вікно пілота: «Всім приготуватися!», і завів мотор. Поки нагрівався двигун, Двейн розмовляв з авіадиспетчером Порту-Велью, згодом ми рушили. Порту-Велью, столиця бразильського штату Рондонія, стане відправним пунктом усіх моїх майбутніх поїздок до піраха. Літак розвернувся в кінці брудної злітної смуги, заревів і почав розгін. Ми

розігналися, іржаво-червона пилюка *каскалью*⁵ злітної смуги втрачала свої чіткі обриси й швидко віддалялась від нас.

Я спостерігав, як джунглі поглинали землі навколо міста, пустирі Порту-Велью зменшувались на очах, а дерев ставало дедалі більше. Ми пролетіли над могутнім потоком ріки Мадейри, і пейзаж змінився вражаюче — море зелені, скрізь, куди сягало око, були дерева, схожі на суцвіття броколі. Я думав про те, які тварини могли бути під нами просто зараз: гадав, чи з'їсть мене ягуар, якщо літак упаде, бо чув багато історій про тих, хто помирав від хижих тварин, а не під час самої аварії.

Я мав відвідати найменш досліджену культуру у світі, носіїв однієї з найбільш незвичних мов, судячи зі свідчень спантеличених лінгвістів, антропологів і місіонерів. Мова піраха, наскільки можна судити, не споріднена із жодною з відомих живих мов. Я лише чув, як вона звучить у записі, а також те, що попередні місіонери й лінгвісти, котрі вивчали її і людей, що нею спілкуються, кидали цю справу. Звук цієї мови неможливо було порівняти ні з чим, що мені доводилося чути. Вона здавалася непосильною.

Щойно наш літак *Cessna* набрав висоту, з маленького вентиляційного отвору над моєю головою заструмило холодне повітря. Я намагався влаштуватися зручніше, відкинувшись на спинку сидіння, продовжував думати про те, що я робитиму далі й наскільки ця подорож для мене є важливішою, ніж для інших людей у літаку. Пілот виконував свою щоденну роботу й вже до заходу сонця він повернеться додому вечеряти. Для Дона Патона, механіка-місіонера, що супроводжував мене, це була коротка відпустка від тяжкої праці з утримання місіонерської громади. А я летів займатися справою свого життя. Мав уперше зустріти людей, з якими планував провести решту життя, тих, кому хотів забезпечити кращу долю на небесах. Я мав навчитися вільно спілкуватися їхньою мовою.

Аж раптом літак почало підкидати ранковими висхідними потоками повітря, звичними для сезону дощів Амазонії, і мої роздуми були грубо перервані: мене захитало. Наступні сто п'ять хвилин, які ми на всіх вітрах пролітали над верхівками дерев, мене нудило. Щойно мій живіт ледь заспокоївся, Двейн простягнув нам бутерброди з тунцем і цибулею. «Хлопці, ви голодні?» — запитав він послужливо. «Ні, дякую» — відповів я, відчуваючи, як до горла підступає жовч.

Потім ми зробили коло над селищем племені піраха Посту-Нову, аби пілот роздивився місцину. Цей маневр додав навантаження на мій шлунок, і мені

---

5 *Cascalho* (порт.) — гравій.

довелося докласти всіх можливих зусиль, аби утриматися від блювання. До того, як ми приземлились, був навіть момент, коли я подумав, що краще розбитися чи підірватись у літаку, ніж терпіти цю нудоту. Визнаю, думка недалекоглядна, але нічого вдіяти я тоді не міг.

Посадкову смугу посеред джунглів два роки тому вирубили Стів Шелдон і Дон Патрон із групою підлітків з місіонерських шкіл. Щоб підготувати таку ділянку землі, слід спочатку повалити понад тисячу дерев, потім викорчувати пні, бо інакше деревина почне гнити під землею і злітна смуга вкриється горбочками, через що літак може втратити шасі, а можливо і всіх пасажирів. Після викорчування пнів — кожен діаметром майже метр — пустоти, що утворилися в землі, слід засипати. Потім треба вирівняти ґрунт так, щоб посадкова смуга була якомога рівнішою — наскільки це можливо без застосування важкої техніки. Якщо все зробити правильно, то посеред джунглів з'явиться смуга завширшки майже десять метрів і завдовжки пів кілометра. Приблизно на таку смугу і мав приземлитися наш літак.

Смуга поросла високою травою. Що б не лежало серед трави — колоди, старі горщики, собаки або ще якісь сторонні предмети, смертельно небезпечні при посадці, — ми не могли роздивитися нічого. Двейн пролетів над смугою, щоб звуком двигуна попередити про намір посадити літак, він сподівався, що піраха пам'ятають настанови Стіва, що робити в такому разі: вибігти на смугу й прибрати з неї сторонні предмети. Одного разу «сторонньою» виявилася хатинка одного з індіанців, який, скориставшись вільним місцем, побудував її просто посеред посадкової смуги. Халабуду довелося швидко розібрати. Ми помітили, як кілька піраха вибігли й забрали зі смуги корч, на перший погляд невеликий, але його було б достатньо, щоб літак перевернувся, якби налетів на нього при посадці. Все пройшло вдало, Двейн рівно й м'яко приземлив літак.

Нарешті літак повністю зупинився, я всім еством відчув безвітряну, вологу спеку джунглів. Затьмарений нудотою і жаром, я вийшов з літака й одразу ж був оточений групою піраха. Вони щось голосно щебетали, широко усміхались і вказували на моїх супутників, демонструючи, що впізнають їх. Дон португальською намагався пояснити індіанцям, що я хочу вивчити їхню мову. Незважаючи на те, що ніхто з індіанців майже не розумів португальської, декілька чоловіків все ж зрозуміли, що тепер я буду замість Стіва Шелдона. Стів підготував їх до цього — під час останнього візиту попередив, що прилетить невисокий рудий хлопець і поселиться з ними. Він сказав, що я хочу навчитися їхньої мови.

Дорога від місця посадки до селища виявилася мутним болотом глибиною майже по коліно. Нав'ючений багажем, я йшов і тільки гадав, що живе під

водою і може покусати мої ноги. Рясним розливом зустрічала мене ріка Маїсі наприкінці сезону дощів.

Пам'ятаю, коли вперше зустрів плем'я піраха, найбільше я був вражений тим, наскільки щасливими здавалися всі ці люди. Усі навколо усміхалися мені; я не побачив жодного настороженого чи насупленого обличчя, як це часто буває при зустрічі людей різних культур. Люди вказували на усілякі речі, захоплено щось розповідали про них, намагаючись привернути мою увагу до того, що мало б, на їхню думку, зацікавити мене. Вони тицяли пальцями у пташок, що пролітали, стежки, хатки у селищі, цуциків. Деякі чоловіки носили кепки з іменами бразильських політиків, яскраві футболки й спортивні шорти, які дістали від річкових торговців. Всі жінки носили майже однакові сукні по коліно з короткими рукавами. Було видно, що колись всі ці сукні мали яскраві різні кольори, але зараз затерлися до однакового коричневого від бруду на підлогах їхніх домівок. Діти років до десяти бігали голяка. І всі сміялися. Люди підходили до мене і ніжно торкались, наче я був їх новим домашнім улюбленцем, говорили мені свої імена, хоч більшість я не запам'ятовував. Теплішої зустрічі годі було уявити.

Перше ім'я, яке я все ж запам'ятав, було Кó-оé⁶ (вимовляється як КО-оЕ⁷). Він сидів навпочіпки на яскраво освітленій галявині праворуч від мене і, схилившись над чимось, щось тримав на вогні багаття. На ньому були тільки подерті спортивні шорти, сам він був худорлявий і з дуже засмаглою, лискучою шкірою. Його ступні були широкі й мозолисті, вони здавалися кремезними. Він глянув на мене й покликав до себе на піщану галявину під пекуче сонце до розкладеного багаття, де він обпалював шерсть якоїсь тварини, схожої на пацюка. Кó-оé виглядав дуже добрим, він привітно усміхався і губами, і очима, це дуже заспокоїло мене в той день, сповнений нового досвіду. Він дуже приязно говорив до мене, хоч я не розумів ані слова. Мене досі трохи нудило після польоту, тож від різкого запаху тварини, яку він обробляв, до горла знову підступила хвиля зі шлунку. Язик тварини, стікаючи кров'ю, повис між зубами й торкався брудної землі.

Я поклав руку собі на груди і промовив: «Деніел». Одразу зрозумівши, що це мое ім'я, чоловік повторив мій жест і назвався. Тоді я показав на гризуна над вогнем.

«Káiyíí»⁸ — була відповідь. Я повторив почуте вголос (тим часом подумавши: «Божечки! Бургер з пацючатиною на десять кіло!»). Шелдон попереджав,

---

6 Кóхоі

7 Літери *e* в мові піраха немає, проте є звук. — Прим. пер.

8 Káixihí

що мова піраха тональна, як китайська, в'єтнамська і ще сотні інших мов. Це означало, що крім правильної вимови голосних і приголосних, я мав ще й звертати увагу на висоту кожного голосного звука. Так мені вдалося правильно вимовити своє перше слово мовою піраха.

Тоді я нахилився і підняв із землі палицю. Я вказав на неї і сказав: «Палиця». Кó-оé, незмінно усміхаючись, промовив: «Й-іі⁹». Я повторив слідом за ним: «Й-іі», а потім кинув палицю на землю і сказав: «Я кинув й-іі».

Побачивши це, Кó-оé подумав мить і промовив: «Й-іі й-і мігі каобіі»¹⁰. Пізніше я дізнаюся, що дослівно це означало «Палиця вона підлогу падає», — саме такий порядок слів.

Я повторив і цю фразу. Дістав із задньої кишені блокнот і ручку, які поклав туди ще в Порту-Велью саме для таких випадків, і записав усе почуте міжнародним фонетичним алфавітом. Останню фразу я переклав як «палиця падає на землю» і «ти кинув палицю». Тоді я взяв іншу палицю і кинув дві одночасно. Він сказав: «Й-іі гоігіо й-і мігі каобіі»¹¹, — тоді я подумав, що це означає «дві палиці впали на землю». Але пізніше я дізнався, що це означало «трохи більше (гоігіо) палиць падає на землю».

Я підняв листочок і повторив з ним те саме. Потім я вивчив ще інші дієслова: «стрибати», «сидіти», «бити» і так далі. Кó-оé радо навчав мене, і йому дедалі більше подобалося це робити.

Стів Шелдон давав мені послухати мову піраха в записі й підготував короткий словничок, тож ця мова не була для мене геть незнайомою. Але ж він порадив не надто покладатися на його напрацювання, бо не був упевнений у їх якості, адже реальне звучання мови дуже відрізняється від записаного на папері.

Аби перевірити свою здатність чути тональність мови, я уточнив декілька слів, значення яких залежало від змін висоти звуків. Я запитав, як вони кажуть на ніж.

— *Karáiyíoi*¹² (ка-ГАІ-й-І-оі), — відповів він.

Тоді я вказав на держальце стріли на стіні його хатинки.

— *Karaiyíoi*¹³ (ка-гаі-й-І-оі), — була відповідь.

До того, як приїхати до Бразилії, я відвідував добрі курси польової лінгвістики від Літнього інституту лінгвістики, і виявив до цієї справи талант, про

---

9 Xií

10 Xií xi bigí káobii

11 Xií hoíhio xi bigí káobii

12 Kahaixíoi

13 Kahaixíoi

який і не підозрював. За годину роботи з Кó-оé та іншими піраха (які зацікавилися й оточили нас), я підтвердив висновки Шелдона та його попередника Арло Гайнріхса про те, що мова піраха має лише близько одинадцяти фонем, а базовою формою речення є SOV (підмет, далі додаток, далі присудок),¹⁴ що типово для більшості мов. А ще я зрозумів, що дієслова мови піраха є дуже складними (уже зараз я знаю, що кожне дієслово має близько шістдесят п'яти тисяч можливих форм). Я ставав дедалі впевненішим. У мене виходило!

Я хотів не лише вивчити мову піраха, а й дізнатись якомога більше про їхню культуру. Передовсім я звернув увагу на розташування будинків. На перший погляд здавалося, що хатини безладно розкидані на шляху від злітної смуги до старого Шелдонового будинку, який тепер став моїм. Але з часом я зрозумів, що всі хатини стояли лише вздовж річки на відстані не більше двадцяти кроків від води, а з кожного будинку відкривався краєвид на її береги. Будинки були оточені джунглями й підліском. Загалом їх було близько десяти. Брати селилися одне біля одного (як я дізнався пізніше, були селища, де поруч селилися сестри, а були й такі, де родинного принципу заселення не дотримувалися).

Ми з Доном відвантажили привезений багаж і заходилися упорядковувати комору старого будинку Шелдона, щоб усе туди розкласти (олію, сухі супи, консерви із солониною, розчинну каву, крекери, буханці хліба, рис та боби). Тоді я провів Двейна і його батька, які трохи пороздивлялися місцевість і зробили кілька знімків, до літака. Коли вони злітали, ми з Доном махали їм руками. Щойно літак здійнявся в повітря, піраха почали захоплюючи кричати «*Нагіóо й-ібініío й-ішитоáoи!*¹⁵ (Літак щойно пішов вертикально!)».

Було близько другої. Раптом я відчув прилив енергії і азарту, який так легко зловити на березі Маїсі серед піраха. Дон пішов ставити на воду старий рибальський човен Шелдона марки Sears & Roebuck — широке міцне судно з вантажомісткістю близько тонни. Він мав перевірити, чи навісний мотор працює. А я сів серед групи чоловіків піраха в гостьовій кімнаті Шелдонового будинку, який нічим не відрізнявся від інших у селі, лише був більший. Він був збудований на сваях, зі стінами по пояс — жодних дверей, жодної приватності. Повноцінні стіни були тільки в дитячих спальнях чи коморах. Діставши блокнот і ручку, я був готовий продовжити вивчення мови. Чоловіки всі були стрункі, сухорляві й сильні з вигляду — самі мускули, кістки й сухожилля. І вони всі так широко й щиро усміхались, наче намагались перевершити один одного у привітності. Я повторив своє ім'я ще декілька разів. Один з чоловіків, на ім'я

14 SOV (Subject, Object, Verb) — тип мови, в якій речення формуються в порядку «підмет, додаток, присудок». Наприклад, «Микола яблуко їсть».

15 *Gahiío xibipíío xisitoáoи!*

Каабоогі¹⁶, пошепотівшись з іншими, вийшов уперед і ламаною португальською промовив: «Піраха називатимуть тебе Й-оогіаі¹⁷ (й-оо-гі-Аі)». Так я отримав ім'я серед піраха.

Дон попередив мене, що мені вигадують нове ім'я, вони так робили з усіма прибульцями, бо не любили вимовляти іноземні слова. Пізніше я дізнався, що вони підбирають імена за схожістю іноземця з кимось із племені. У той день серед людей, що оточували мене, був молодик на ім'я Й-оогі-аі і, маю визнати, щось спільне в нас дійсно було. Наступні десять років я жив з іменем Й-оогі-аі, аж доки той самий Каабоогі, якого тоді вже звали Й-аго́апаті¹⁸, сказав, що моє ім'я вже застаріло, і нарік мене Й-аібігаі¹⁹. Цим іменем мене називали ще шість років, а потім присвоїли теперішнє Па́бйаіші²⁰ — ім'я, що личить дуже старій людини. Піраха, як виявилось, час від часу змінюють імена, особливо тоді, коли зустрічають у джунглях духа й обмінюються іменами з ним.

Я вивчив імена всіх чоловіків, що були тоді поруч, — Каапа́ші²¹, Й-аго́абіші²², Й-оогіаі²³, Маітігіі²⁴, Й-аіка́йбаі²⁵, Й-аайаі²⁶. Жінки стояли надворі, зазираючи всередину, але навідріз відмовлялися говорити, а на мої прямі звертання відповідали реготом. Я записував фрази типу «я кинув олівець», «я пишу на папері», «я встаю», «моє ім'я Й-оогіаі» і подібні.

Щойно Дон запустив мотор човна, чоловіки прожогом вибігли до річки, сподіваючись проїхатись із ним, поки він робив декілька кіл річкою перед будинком. Оскільки я залишився сам, то пішов далі оглядати село. Тут не було центральної галявини, тільки по кілька хатин, майже врослих у джунглі, а між них вузькі стежки. Я відчував запах від багать, розведених у кожній хаті. Гавкали собаки. Плакали діти. Було дуже спекотно і волого.

Почавши свою місію з піраха, я мав записувати дані про мову швидко і точно, наскільки можливо. Але варто мені було запитати в когось з індіанців, чи можу я з ним «покреслити на папері» (тобто вчитись, *kaniira kara-kai*²⁷), вони раділи знайомству, але радили звернутись до когось іншого. Говорили своє:

-
- 16 Kaaboogi
  - 17 Xoogiai
  - 18 Xahóapati
  - 19 Xaibigai
  - 20 Paóxaisi
  - 21 Kaapási
  - 22 Xahoábisi
  - 23 Xoogiai
  - 24 Baitigii
  - 25 Xaíkai bai
  - 26 Xaaxái
  - 27 kapiiga kaga-kai

«Kóhoibíihíai hi obáaxái. Kaniira kaagakaáibaai²⁸». Згодом я зрозумів, що є якийсь чоловік на ім'я Когоібіігіаі²⁹, який зможе навчити мене мові піраха. Я запитав Дона про нього, і він відповів:

— Є такий. Бразильці звуть його Бернардо.

— Чому Бернардо? — запитав я.

— Бразильці дають всім піраха імена португальською, бо не можуть вимовити нічого мовою піраха. Це так само, як самі піраха дають усім іноземцям імена своєю мовою».

Тож мені довелося чекати цілий день, коли Бернардо-Когоібіігіаі повернеться з полювання. На заході сонця індіанці почали голосно розмовляти, показуючи на дальній берег униз за течією річки. У присмерковому світлі я ледь розгледів силует каное з веслярем, що пливло до села вздовж берега, оминаючи сильну течію річки Маїсі. Піраха з нашого села щось кричали весляреві, а він відповідав. Люди сміялися і раділи, хоч я і не розумів чому. Діставшись берега, чоловік прив'язав каное, і я побачив причину загальної радості: у човні була купа риби, дві мавп'ячі туші й величезний кракс³⁰.

Я спустився глиняним берегом до каное і звернувся до мисливця фразою, яку вивчив у полудень: «Tii kasaagá Y-oo'íai³¹» («Мене звати Й-оогіаі»). Цей чоловік, Кó-оé (піраха скорочують імена, як і ми), подивився на мене, схрестивши руки на грудях, та байдуже щось буркнув. Він мав радше африканську зовнішність, на відміну від інших піраха, що були більше схожі на азіатів, як-от Каабоогі, який нагадував камбоджійця. Кó-оé мав кучеряве волосся, шкіру кавового відтінку й густу щетину на підборідді. Він напівлежав у каное, роздивляючись мене, а за його напруженими м'язам було видно, що його тіло готове до руху будь-якої миті. Цей чоловік здавався сильнішим за інших піраха, хоча не був вищим чи кремезнішим за будь-якого іншого чоловіка в селищі, наскільки я міг тоді про це судити. Квадратне підборіддя і рішучий погляд, він видавався впевненим у собі, наче саме він контролює все навколо. Коли піраха підбігли до човна, він почав роздавати здобич, наказуючи, хто який шмат має отримати. На ньому були самі помаранчеві шорти, більше нічого.

Від наступного дня я почав щоранку вивчати мову з Кó-оé за столом у гостьовій кімнаті будинку Шелдона. Пообіді я гуляв селищем, розпитуючи індіанців про їхню мову. Я послуговувався стандартним монологістичним методом дослідження, який використовують тоді, коли немає зрозумілої обом

28 Kóhoibíihíai hi obáaxái. Kaniira kaagakaáibaai

29 Kóhoibíihíai

30 Кракс — південноамериканський птах з ряду куроподібних. — Прим. пер.

31 Tii kasaagá Xoogíai

сторонам мови: я вказував на предмети й питав, як вони називаються, а потім записував відповіді, сподіваючись, що мені відповіли правильно. Тоді я йшов до інших мешканців села й одразу ж перевіряв нові слова в розмові.

Мене одразу здивувало, що мова піраха не має того, що в лінгвістиці називають «фатичним спілкуванням» — мовленнєвих актів, спрямованих на встановлення соціальних і міжособистісних зв'язків, висловлення поваги або, як дехто це називає, на те, щоб «погладити» співрозмовника. Вислови на кшталт «привіт», «до побачення», «як справи?», «вибач» та «будь ласка» не несуть жодної нової інформації про світ, а лише вказують на прихильність і взаємоповагу. Культура піраха не потребує такого типу комунікації. Фрази мовою піраха — це або запит на інформацію (запитання), або повідомлення нової інформації (твердження), або, у більшості випадків, накази. Вони не мають слів «дякую», «вибач» і тому подібних. Я так до цього звик за багато років, що забув, як дивно це може виглядати для нетутешньої людини. Усі, хто зі мною навідує піраха, запитують, як привітатися чи подякувати їхньою мовою, і підозріло дивляться на мене, коли я відповідаю, що таких слів немає.

Коли хтось з індіанців прибуває в селище, він може сказати: «Я прийшов». Але переважно ніхто нічого не каже. Коли ти даєш щось іншій людині, вона може сказати: «правильно» або «гаразд», але ці фрази означають радше «операцію підтверджено», ніж «дякую». А вдячність вони можуть висловити пізніше, зробивши вам віддарунок або добрий вчинок: допомігши, наприклад, перенести щось важке. Так само буває, якщо хтось зробить щось погане чи образливе. У їхній мові немає слів для вибачення. Вони можуть сказати «Я повівся погано» чи щось подібне, та й то дуже нечасто. Каяття вони так само демонструють вчинками. Зрештою, і в західних культурах кількість фатичної комунікації різна. Коли я вивчав португальську, бразильці часто казали мені, що американці забагато дякують.

У мій другий вечір в селищі піраха, після довгого дня вивчення мови, я заварив собі чашку міцної розчинної кави і, сівши на крутому березі, милувався річкою Маїсі. Декілька чоловіків вирушили з Доном на човні рибалити, тож у селищі стало тихіше. Було приблизно за п'ятнадцять шоста: найпрекрасніша пора дня, коли сонце сяє помаранчевим, а дзеркальна темрява річки виділяється на фоні іржавого кольору неба й буйної зелені джунглів. Поки я сидів і сьорбав каву, у моє поле зору потрапили дві маленькі сірі фоцени³², що синхронно виринули з річки. Я й гадки не мав, що вони можуть жити в прісній

---

32 Фоцена — рід китоподібних з родини фоценові (Phocoenidae, морські свині). — Прим. пер.